

**Umut Ölmez Ali oğlu**  
*Bakı Dövlət Universitetinin*  
*Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının*  
*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı*  
<https://orcid.org/0009-0002-6791-503X>  
*E-mail: umut.olmez@mail.ru*  
[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(2\).209-213](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(2).209-213)

## **AUTİZM SPEKTR POZUNTULU UŞAQLARIN TƏHSİLƏ CƏLB EDİLMƏSİ VƏ TƏTBİQ EDİLƏN PEDAQOJİ YANAŞMALAR**

**Умут Али оглы Олмез**  
*докторант по программе доктора философии*  
*кафедры Социальной и педагогической психологии,*  
*Бакинского Государственного Университета*

## **ВКЛЮЧЕНИЕ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА В ОБРАЗОВАНИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ**

**Umut Olmez Ali**  
*doctorial student in the program of philosophy of the department*  
*of Social and pedagogical psychology at Baku State University*

## **INCLUSION CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS IN EDUCATION AND APPLIED PEDAGOGICAL APPROACHES**

**Xülasə.** Autizm spektr pozuntulu uşaqların təhsilə cəlb olunması və onların bu prosesdə daha effektiv nəticələr əldə etməsi müasir təhsil prosesinin, müxtəlif yanaşmalarının, eləcə də təhsil və sosial psixologiyanın qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Amerika Birləşmiş Ştatları Xəstəliklərlə mübarizə və nəzarət mərkəzinin statistik hesablamalarında hər 36 uşaqdan birinin autizm spektr pozuntusunu hər hansı bir formasından əziyyət çəkdiyi göstərilir. Dünya əhalisinin hər 100.000 nəfərə düşən göstərici 788,3 nəfər təşkil edir. Bu isə kifayət qədər problemin ciddi və aktual olduğunu bir daha vurğulayır. Həmin uşaqların təhsilə cəlb olunması, inklüziv təhsil proqramlarında onların da nəzərə alınması isə müasir pedaqogika və psixologiya elmini daha çox düşündürür və tədqiqatların zəruriliyinə gətirib çıxarır. Bu məqalə mövcud problemin yerli və beynəlxalq ədəbiyyatda işlənməsini təhlil edərək müqayisəli təsvirlər təqdim edir.

**Açar sözlər:** *autizm spektr pozuntusu, inklüziv təhsil, müasir təhsil yanaşmaları, məktəb mühiti, dəstəkləyici mühit*

**Аннотация.** Вовлечение детей с расстройствами аутистического спектра в образовательный процесс и достижение более эффективных результатов в этом процессе является одной из важных проблем, стоящих перед современным образовательным процессом, его различными подходами, а также педагогикой и социальной психологией. Статистические оценки Центров по контролю и профилактике заболеваний США показывают, что один из 36 детей страдает той или иной формой расстройства аутистического спектра. Численность населения мира составляет 788,3 человека на 100 000 человек. Это еще раз подчеркивает, что проблема весьма серьезная и неотложная. Вовлечение этих детей в образование и учет их интересов в программах инклюзивного образования делает современную педагогику и психологию более вдумчивой и обуславливает необходимость проведения исследований. В статье анализируется освещение данной проблемы в отечественной и зарубежной литературе, даются сравнительные характеристики.

**Ключевые слова:** *расстройство аутистического спектра, инклюзивное образование, современные образовательные подходы, школьная среда, поддерживающая среда*

**Abstract.** Involving children with autism spectrum disorders in education and ensuring their more effective results in this process is one of the important issues facing the modern educational process, its various approaches, as well as education and social psychology. Statistical calculations by the United States Centers for Disease Control and Prevention indicate that one in every 36 children suffers from some form of autism spectrum disorder. The figure per 100,000 people in the world's population is 788.3 people. This once again emphasizes that the problem is quite serious and urgent. Involving these children in education and taking them into account in inclusive education programs makes modern pedagogy and psychology think more and leads to the need for research. This article analyzes the development of the existing problem in local and international literature and presents comparative descriptions.

**Keywords:** *autism spectrum disorder, inclusive education, modern educational approaches, school environment, supportive environment*

**Giriş:** Autizm spektr pozuntulu uşaqların təhsilə cəlb edilməsi problemi təhlil edilərkən ilk növbədə bu problemin dünyada yayılması statistikasına baxılmışdır.

Autizm beyin inkişafı ilə əlaqəli nevroloji və inkişaf vəziyyətidir. Autizm fərdlərin başqalarını qavramasına və sosiallaşmasına, eləcə də ətrafdakılarla qarşılıqlı əlaqəsinə təsir göstərir. Autizm əlamətləri adətən erkən uşaqlıq illərində müşahidə oluna bilər. Autizm, bir insanın başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət qabiliyyətinə təsir edən xüsusi davranışlar toplusu ilə müəyyən edilir. Autizmin müxtəlif dərəcələri var, lakin bu əlilliklə əlaqəli bəzi ümumi davranışlara zəif motor bacarıqları, təkrarlanan davranışlar, ləngimə nitq, əsaslandırma ilə bağlı çətinliklər, çox dar maraqlar və sosial qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətdəki pozğunluqlar (məsələn, sosial işarələri aşkar etmək qabiliyyətinin azalması) daxildir.

Son illərdə autizm halları artıb. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı qeydlərinə əsasən dünyə əhalisi üzrə hər 100 uşaqdan birində autizm qeydə alınır [1]. ABŞ Xəstəliklərə Mübarizə və Nəzarət Mərkəzi 2021-ci il qeydlərində göstərir ki, 2018-ci ildə ABŞ-da autizm nisbəti hər 44 uşaqdan 1-dir. 1990-cı illərin əvvəllərinə təsadüf edən bu artan autizm tendensiyası təkcə ABŞ-da deyil, bütün dünyada global bir hadisə olduğunu göstərmişdir. Mövcud nəzəriyyələr göstərir ki, artım autizmin ümumi hallarının kütləvi artması ilə deyil, autizm haqqında məlumatlılığın və diaqnozun artması ilə bağlıdır. Bununla belə, autizm müasir dünyada daha çox rast gəlinən yaşlı valideynləri olan körpələrdə və vaxtından əvvəl doğulmuş körpələrdə daha çox rast gəlinir.

Autizmin səbəbləri təhlil edilərkən müəyyən edilməmişdir, erkən diaqnoz yaxşılaşdırılmış nəticələrin açarıdır. Autizmin tam müalicəsi

mümkün olmasa da, simptomlar idarə oluna bilər və yetkinlik dövründə bir qədər azalmış ola bilər. Autizmin ən aşağı olduğu ölkələr Avropa-nın inkişaf etmiş ölkələridir. Fransada ən aşağı autizm nisbəti hər 10.000 nəfərə 69,3 və ya 144 nəfərdən 1-dir. Sonrakı yerdə 10,000-ə 70,5 və ya 142-də 1 ilə Portuqaliya gəlir [2].

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı Dünya əhalisinin statistik qeydlərinə əsasən Sinqapur, Cənubi Koreya, Yaponiya, ABŞ, Avstraliya bu siyahıda ilk sıralardadır. Azərbaycan üzrə bu göstərici hər 100 min nəfərə 893 nəfər təşkil edir. Tədqiqatçıların fikrincə ailələrin bu uşaqlar haqqında məlumat verməsi və ya gizlətməsi, onların təhsildən yayındırılması, stiqma kimi hallar statistik göstəricilərin artıb azalmasına səbəb olur.

**Ədəbiyyat təhlili:** Dünyada autizm nisbətərini izləmək bir neçə səbəbə görə çətin hesab edilir. İlk növbədə autizmin qiymətləndirilməsi və diaqnozu üçün xüsusi, vahid meyarlar yoxdur. Bunu qan testi, beyin tomoqrafiyası və ya hər hansı digər obyektiv müayinə ilə təsdiqləmək mümkün deyil. Burada uşağın psixoloji vəziyyətinin ekspert klinik müşahidələri ilə diaqnozu qoyulmalıdır. İkincisi, bir sıra testlər olsa belə, bir çox icmalarda qiymətləndirmə aparmaq üçün resursları yoxdur. Üçüncüsü, bir çox ölkələr autizm nisbətərini izləmir və ya hesabat vermir.

Qeyd edilən amillər isə öz növbəsində həmin ölkələrdə autizmlə uşaqların təhsil problemlərinin də öz növbəsində inkişaf etməsinə gətirib çıxarır.

Erkən uşaqlıqdan və bütün həyat boyu geniş spektrli müdaxilələr autizmlə insanların inkişafını, sağlamlığını, rifahını və həyat keyfiyyətini optimallaşdırma bilər. Erkən sübuta əsaslanan psixososial müdaxilələrdən vaxtında istifadə autizmlə uşaqların effektiv ünsiyyət və sosial

qarşılıqlı əlaqə qabiliyyətini artırma bilər. Davamlı olaraq ana və uşaq sağlamlığının bir hissəsi kimi uşaq inkişafının monitorinqi ÜST tərəfindən tövsiyə olunur.

Autizm diaqnozu qoyulduqdan sonra autizmlı uşaqlara, yeniyetmələrə və böyüklərə və onların baxıcılarına fərdi və inkişaf edən ehtiyac və seçimlərinə uyğun olaraq müvafiq məlumat, xidmətlər, tövsiyələr və praktiki dəstək təklif edilməsi vacibdir.

Autizmlı insanların sağlamlıq ehtiyacları mürəkkəbdir və sağlamlığın təşviqi, qayğı və reabilitasiya daxil olmaqla bir sıra integrasiya olunmuş xidmətləri tələb edir. Səhiyyə sektoru ilə digər sektorlar, xüsusilə də təhsil, məşğulluq və sosial qayğı arasında əməkdaşlıq vacibdir.

Autizm və digər inkişaf qüsurları olan uşaqlar üçün müdaxilələr bu şərtlərlə yaşayan insanların iştirakı ilə hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bu uşaqlara göstərilən qayğı daha çox əlçatanlıq, inklüzivlik və dəstək üçün icma və cəmiyyət səviyyələrində tədbirlərlə müşayiət olunmalıdır.

Bütün insanların, o cümlədən autizmlı insanların fiziki və psixi sağlamlığının əldə edilə bilən ən yüksək standartından istifadə etmək hüququ var.

Bununla belə, autizmlı insanlar tez-tez sıxılma ayrı-seçkiliyə məruz qalırlar, o cümlədən, bir sıra hallarda səhiyyə, təhsil və öz icmalarında iştirak etmək imkanlarından məhrumdurlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, autizmlı uşaqlar ümumi əhali ilə eyni sağlamlıq problemlərinə malikdirlər. Bununla belə, onlar, əlavə olaraq, autizm və ya digər birgə baş verən şərtlərlə bağlı xüsusi sağlamlıq ehtiyaclarına malik ola bilərlər.

Autizmlı insanlar əhalinin qalan hissəsi kimi ümumi sağlamlıq ehtiyacları üçün əlçatan tibbi xidmətlərə, o cümlədən təşviqedici və profilaktik xidmətlərə ehtiyacları vardır.

Xüsusi ehtiyacları olan bütün insanlarda olduğu kimi autizm spektr pozuntusu (ASP) olan uşaqlarda da təhsil və ev mühitləri uyğun şəkildə təhsil aldıqda, funksional proqramları inkişaf etdirildikdə, təhsil prosesi fərdilik əsasında uyğun olaraq hazırlandığında, müstəqil yaşam bacarıqlarının əldə edilməsi zamanı əhəmiyyətli irəliləmələr əldə etmiş olurlar.

ASP olan uşaqların erkən uşaqlıq dövründən başlayaraq ibtidai və orta təhsilini əhatə edən dövr məktəbi və yetkinlik dövründəki iş və

peşə təhsil proqramları da daxil olmaq üzrə yaşam boyu xüsusi təhsil xidməti əldə edə bilmələri vacibdir. Xüsusi təhsil xidmətlərinin göstərilməsi isə onun bir dövründə ASP olan birinin yaşına, xüsusiyyətlərinə, kifayət qədər ehtiyaclarına görə funksional təhsil proqramlarının yaradılması, proqram sayının çox və müxtəlifləşdirilməsi ilə mümkün ola bilər [3, s.4-7; 4].

Autizm spektri pozğunluğu olan şəxslərin təhsili, onların cəmiyyətə uyğunlaşması üçün ilk növbədə onlara şəxsi müstəqillik və sosial məsuliyyət bacarıqları: özünə qulluq, gündəlik həyat və sosial bacarıqlar, daha sonra isə akademik bacarıqlar müvafiq dəstək verməklə başlayır [5, s.116]. Ədəbiyyat araşdırıldığında, mövzu ilə bağlı araşdırmalarda ASP diaqnozu qoyulan uşaqların təhsil təcrübələrində nəzərə alınması lazım olan ən əhəmiyyətli və ümumi elementlər olduğu bir daha məlum oldu [6, s.112].

ASP olan şəxslərin təhsilində ilk növbədə təqlid, uyğunlaşdırma və təsnifatdan istifadə edilir; oyun, ünsiyyət, birgə diqqət və sosial qarşılıqlı əlaqə bu sahədə ilk addımlar sırasında göstərilmişdir. Özünə qulluq və preakademik/akademik bacarıqları ehtiva edən xüsusi proqram hazırlanmalı və bu proqram həftədə ən az 35-40 saat intensiv şəkildə verilməlidir. Hazırlanan proqramın intensiv və davamlı şəkildə həyata keçirilməsi üçün xüsusi təhsil mütəxəssisləri, analar, atalar, ilkin qayğı göstərənlər, sinif müəllimləri, təcrübə keçən tələbələr və könüllülərdən ibarət qrup iş bölünərək yaradılmalı və təhsil bu komanda tərəfindən paylaşılmalı və davam etdirilməlidir. ASP olan uşaqlar eyni yaşda olsalar da, bir-birlərindən fərqlidirlər və özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Bu fərqlərə görə onların ehtiyacları da fərqlidir və bu ehtiyacları ödəmək üçün müxtəlif dəstək və təhsil xidmətləri göstərilməlidir [7, s.111].

Məktəblərdə ASP diaqnozu qoyulmuş uşaqların sayının artması siniflərdə effektiv və davranış baxımından dəstəklənən təcrübələrin planlaşdırılması ehtiyacını ortaya qoyur [8, s.152].

Ailələrin övladlarının təhsil alacağı təhsil mühitini müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyan yuxarıdakı suallardan başqa, uşaqlarının təhsil proqramlarının uğurlu olması üçün bəzi əsas elementləri qeyd etmək də vacibdir. Autizm spektri pozğunluğu olan uşaqlar üçün uğurlu təhsil proqrama daxil edilməli olan bəzi əsas elementlər:

- uşağın müəllimi (istər xüsusi təhsil müəllimi, istərsə də sinif müəllimi) həm ASP olan uşaqların təhsili haqqında məlumatlı olmalı, həm də bu uşaqlarla işləmək təcrübəsi olmalıdır.

- müəllim məktəb rəhbərliyi tərəfindən tam dəstək almalı və lazım gəldikdə resurslara və tədris materiallarına çıxış əldə etməlidir.

- uşaqların müəllimi fərdiləşdirilmiş təhsil proqramında onların ehtiyaclarını və güclü tərəflərini nəzərə alaraq kurikulumunu (öz imkanlarına və resurslarına əsaslanaraq və məktəbin siyasətinə uyğun olaraq) yarada və ya dəyişdirə bilməlidir.

- valideyn uşağın sinfində istifadə olunan müxtəlif tədris üslublarını müşahidə etməyi bacarmalıdır.

- Bədən tərbiyəsi, ana dili və xüsusi təhsil müəllimləri kimi digər fənn müəllimləri uşaqlarla işləmək istədikləri zaman resurslara və dəstəyə çıxış əldə etməlidirlər.

- valideyn müəllimlərin səy göstərdiyini və uşaqları akademik və sosial cəhətdən dəstəklədiyini göstərən sübutları görməlidir.

ASP olan uşaqların adətən inkişaf edən həmyaşıdları ilə birlikdə təhsil aldıkları inklüziv mühitlərdə uşağa və onun ailəsinə dəstək verəcək xüsusi təhsil mütəxəssisi, inklüziv sinif müəllimi, dəstək xidmətləri göstərən digər mütəxəssislər və məktəb rəhbərliyinin əməkdaşlıq etməsi vacibdir [9, s.113].

İnklüzivlikdə uğur təkcə sinif müəlliminin söyləri ilə deyil, həm də komandadakı digər insanların öz rollarını yerinə yetirməsi və məsuliyyəti bölüşməsi ilə bağlıdır.

ASP olan uşaqlar ümumi təhsil müəssisələrində məktəb rəhbərlərini və müəllimləri narahat etsə də, tədris mühitində lazımi tənzimləmələr etməklə, müvafiq metod və strategiyalardan istifadə etməklə eləcə də, ailə ilə əməkdaşlıq etməklə inklüziv təcrübələrin müsbət təsirlərini artırmaq və bu uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində öz həmyaşıdları ilə birlikdə təhsil almasını təmin etmək mümkündür. Bu baxımdan, bu uşaqların erkən uşaqlıqdan yetkinliyə qədər həyatları boyunca həm məktəb həyatında, həm də ictimai həyatında lazımi tənzimləmələrin edilməsi bu uşaqların həyat keyfiyyətini artırmış olacaq. Sosial həyatda mühüm yer tutan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin yetkinlik dövründə ehtiyac duyacaqları prioritet sahələrin

müəyyən edilməsi və funksional yaşayış sahələrində xüsusi təhsil xidmətlərinin ömürboyu təhsil xidmətləri çərçivəsində həll olunmasının təmin edilməsi prioritet məsələ olmalıdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin sosial həyata keçidini planlaşdırmaq və bu şəxslərin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş araşdırmaları həyata keçirmək və yaymaq lazımdır.

Autizm spektri pozğunluğu olan şəxslərin ehtiyac və xüsusiyyətlərinə uyğun təhsil mühitlərinin müəyyən edilməsi, bu mühitlərin qanuni tənzimləmələri nəzərə alaraq planlaşdırılması və təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsi vacibdir. Aşağıda göstərilən məqamlar ASP olan şəxslər üçün təhsil və təlim tələblərini əks etdirir:

☑ ASP-lu şəxslərin təhsilində “erkən”, “davamlı”, “intensiv” və “ailə iştirakı” prinsipləri əsasında tənzimləmələr aparıla bilər;

☑ ASP olan şəxslərə təhsil və təlim xidmətləri göstərən bütün müəssisələrdə fərdi, qrup və ailə üçün xüsusi yanaşmalar hazırlana bilər;

☑ ASP olan şəxslərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onların təhsil mühitlərindən “maksimum müddət” və “ən yüksək səviyyədə” faydalanmaları təmin edilə bilər;

☑ Ailələr ASP olan uşaqları üçün mövcud olan təhsil mühitləri, həmçinin uşaqlarının və bu mühitlərlə bağlı qanuni hüquqları haqqında məlumatlandırıla bilərlər;

☑ ASP olan şəxslər üçün icma və sosial həyat proqramları hazırlana və həyata keçirilə bilər.

☑ ASP olan uşaqların təhsil aldığı təhsil müəssisələrindəki bütün müəllimlər və işçilər ASP haqqında məlumatlandırıla bilərlər;

☑ Inklüziv təhsil təcrübələrinin həyata keçirildiyi bütün müəssisələrdə yardımçı təhsil otaqları/fərdi təhsil otaqları açıla, uşaqların ehtiyaclarını ödəmək üçün bu mühitlərə texniki avadanlıq və materiallar verilə bilər;

☑ Xüsusi təhsil xidmətləri göstərən xüsusi təhsil məktəbləri regional tədqiqat mərkəzləri və ya səyyar xidmət məktəbləri kimi xidmətlər təklif edə bilər.

**Problemin aktuallığı.** Bu gün autizm spektri pozuntusu bağlı biliklərin artması ilə birlikdə ümumi təhsil mühitlərinin də autizm spektri pozuntusu olan uşaqlar üçün uyğun təhsil mühitləri olduğu və bu görüşə uyğun olaraq, bu uşaqların kiçik bir hissəsinin ümumi təhsil mühitlərində tipik inkişaf edən həmyaşıdları ilə birlikdə inklüziv təcrübələrdə təhsil-

lərini davam etdirə bilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

**Problemin yeniliyi.** Autizm spektr pozuntulu uşaqlarla bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparılır. Bu məqalədə isə məktəb, ailə və icma işinin birlikdə autizm spektr pozuntulu uşaqlar üçün verə biləcəyi təhsil mühiti təhlil edilmişdir.

**Problemin praktik əhəmiyyəti.** hazırlanmış məqalə tədqiqatçılar, tələbələr və bu sahədə çalışan mütəxəssislər, xüsusilə autizm spektr pozuntulu uşaqların təhsil və tərbiyəsi ilə məşğul olan əməkdaşlar və bu uşaqların valideynləri üçün faydalı ola bilər.

### **Ədəbiyyat**

1. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı -2025 <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/autism-spectrum-disorders>
2. World Population Review- 2025 <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/autism-rates-by-country#10-countries-with-the-highest-autism-rates>
3. Webber, J., & Scheuermann, B.. // *Educating students with autism: A quick start manual.* // Texas: PRO-ED/, Inc/- 2008.-Page 416. <https://www.proedinc.com/Products/12578/educating-students-with-autism-a-quick-start-manu.aspx>
4. Williams, B. F., & Williams, R. L.// *Effective programs for treating autism spectrum disorder: Applied behavior analysis models* //- NY and London: Routledge Taylor & Francis Group.- 2011.-Page 304.
5. Simpson, R. L., de Boer-Ott, S. R., & Smith-Myles, B. // Inclusion of learners with autism spectrum disorders in general education settings// -*Topics in Language Disorders*, 23, 2003.- p. 116-133.
6. Barnes, E. B., O'Flynn, J., & Saile, L. //Autism spectrum disorders in young children. G. L. Ensher, D. A. Clark, N. S. Songer (Eds.)//. *Families, infants, & young children at risk: Pathways to best practice -2009.-p.107-138.*
7. Dunlop, G., Iovannone, R., & Kincaid, D. J.K. Luiselli, D. C. Russo, W. P. Christian and S. M. Wilczynski //Essential components for effective autism educational programs.// *Effective practices for children with autism: Educational and behavioral support interventions that work* - New York: Oxford University Press.- 2008.-p. 111-135.
8. Wilkinson, L. A. //Self-management for children with high-functioning autism spectrum disorders//. *Intervention in School and Clinic*, 43, -2008.-p.150-157
9. Batu, E. S., & Uysal, A. // Günümüz sınıflarına engelli çocukların katılımını destekleme// A. G. Akçamete (Ed.), *Genel eğitim okullarında özel gereksinimi olan öğrenciler ve özel eğitim* - Ankara: Kök Yayıncılık.-2009 .-p. 113-140

**Redaksiyaya daxil olub: 04.04.2025**